

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ (Ιούλιος 2003)

Συγγραφέας: ΞΕΝΟΦΩΝ ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ

I. Εισαγωγή

Το Σύνταγμα του 1975 κατοχύρωσε ρητά την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας ένα αυτοτελές δικαίωμα στο πλαίσιο του ευρύτερου, σύνθετου δικαιώματος για προστασία του περιβάλλοντος[1]. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αξιοποίησε τις συνταγματικές διατάξεις του άρθρου 24 παρ. 1 και 6, είτε προβαίνοντας σε απευθείας εφαρμογή τους είτε ερμηνεύοντας διορθωτικά ή διασταλτικά μια δέσμη ως επί το πλείστον παρωχημένων νομοθετικών ρυθμίσεων[2]. Ο νέος νόμος 3028/2002 για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς επιχειρεί να εκσυγχρονίσει τη σχετική νομοθεσία υπό το πρίσμα τόσο των σχετικών συνταγματικών επιταγών, όπως αναθεωρήθηκαν το 2001, όσο και της νομολογίας με την οποία διαπλάστηκαν βασικές κατευθύνσεις ερμηνείας τους[3].

Στο παρόν κείμενο επιχειρείται η προσέγγιση της σχέσης μεταξύ του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και του δικαιώματος στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε τρία επίπεδα: Κατ' αρχάς, αναλύεται η συνταγματική διαρρύθμιση της σχέσης αυτής, με γνώμονα πρωτίστως τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (υπό II)· εν συνεχεία διερευνώνται οι συνέπειες της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001, ιδίως της ρητής κατοχύρωσης της αρχής της αειφορίας, στο υπό εξέταση ζήτημα (υπό III)· τέλος, αξιολογούνται οι σχετικές ρυθμίσεις του ν. 3028/2002 υπό το πρίσμα των ανωτέρω συνταγματικών και νομολογιακών δεδομένων (υπό IV) και συνάγονται ορισμένες συμπερασματικές σκέψεις (υπό V).

II. Η προστασία του περιβάλλοντος ως «προτιμώμενο» δικαίωμα;

1. Η εγγενής σύγκρουση μεταξύ των δικαιωμάτων στην ιδιοκτησία και στο περιβάλλον...

Ως γνωστόν, η πλειονότητα των περιορισμών στην άσκηση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας συναρτάται με την εξυπηρέτηση σκοπών σχετικών με την προστασία του περιβάλλοντος[4], η δε σχέση μεταξύ του δικαιώματος προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αποτελεί κλασικό παράδειγμα εγγενούς σύγκρουσης δικαιωμάτων[5]. Τόσο ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 όσο

και ο αναθεωρητικός του 2001 διαρρύθμισαν τη συγκρουσιακή αυτή σχέση κατά τρόπο αναλυτικό μεν, αλλά ταυτόχρονα καταλείποντα ευρέα περιθώρια δημιουργικής ερμηνείας στον εφαρμοστή του Συντάγματος. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αξιοποίησε στο έπακρο τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσέφεραν οι διατάξεις των άρθρων 17 και 24 του Συντάγματος, ήδη υπό τη διατύπωσή τους πριν από την αναθεώρηση του 2001, προκειμένου να επιλύσει *ad hoc* τη συνταγματική σύγκρουση[6].

Ωστόσο η συνταγματική κατοχύρωση αφ' ενός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και αφ' ετέρου της περιβαλλοντικής προστασίας στο Σύνταγμα του 1975 μπορεί να υποστηριχθεί ότι εμφανιζόταν προδιαγεγραμμένο να οδηγήσει σχεδόν αναπόφευκτα σε μια κατ' ουσίαν *a priori* αξιολογική ιεράρχηση υπέρ της περιβαλλοντοκεντρικής κατεύθυνσης. Μοναδική άλλωστε περίπτωση να μην οδηγούνταν η επίλυση της εν λόγω σύγκρουσης σε αυτό το αποτέλεσμα θα ήταν να ακολουθούνταν μια παρωχημένη και ασφαλώς λανθασμένη ερμηνευτική αντίληψη, κατά την οποία οι διατάξεις του άρθρου 24 Συντ. θα θεωρούνταν μειωμένης κανονιστικής πυκνότητας. Είναι συνεπώς προφανές ότι οι διατάξεις για την προστασία του περιβάλλοντος θα παρέμεναν απλά ευχολόγια, αν δεν γινόταν δεκτό ότι ισχύουν κατά τρόπον ώστε η πραγμάτωσή τους να συνεπάγεται περιορισμό της ιδιωτικής ιδιοκτησίας[7]. Υπό αυτό το πρίσμα δεν θα ήταν άστοχη η θέση ότι εν προκειμένω διαφαίνεται και στο ελληνικό Σύνταγμα η τάση για ιεράρχηση των δικαιωμάτων σε «προτιμώμενα» (*preferred freedoms*) και μη[8].

Η προηγούμενη θέση δεν προκύπτει μόνον από τη ρήτρα του γενικού συμφέροντος στο άρθρο 17 παρ. 1 Συντ., η οποία υποδηλώνει ότι στη συστηματική σχέση των άρθρων 17 παρ. 1 και 24 Συντ. η προστασία του περιβάλλοντος υπερισχύει της συνταγματικής προστασίας της ιδιοκτησίας[9], αλλά και από την ίδια τη ρύθμιση του άρθρου 24 Συντ., με την οποία ο ιστορικός συντακτικός νομοθέτης ανέλαβε το 1975 τον κίνδυνο να διατυπώσει διατάξεις επιδεχόμενες ποικίλες και ευέλικτες προσεγγίσεις, πρόσφορες να επιτελέσουν μια κανονιστική λειτουργία πολυεπίπεδη, σύνθετη και αναπτυσσόμενη σε περισσότερες κατευθύνσεις[10]. Υπό αυτή την έννοια άλλωστε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 αποδέχθηκε το ενδεχόμενο του δικαστικού ακτιβισμού, ο οποίος επιχειρήθηκε να περιοριστεί στο πλαίσιο της αναθεώρησης του 2001[11].

2. ... και η στάση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας

Στο πλαίσιο αυτό το Συμβούλιο της Επικρατείας διαμόρφωσε ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μια εξαιρετικά πρωτοποριακή νομολογία όσον αφορά την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, προβαίνοντας σε άμεση εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 24 παρ. 1 και 6 Συντ.[12].

Κεντρική θέση στη νομολογία αυτή διαθέτει η κατασκευή του πολεοδομικού και

πολιτιστικού κεκτημένου, κατά την οποία από το άρθρο 24 Συντ. απορρέει η απαγόρευση θέσπισης, είτε με τυπικό νόμο είτε με κανονιστική διοικητική πράξη, ρυθμίσεων που επιφέρουν μεταβολή του νομοθετικού καθεστώτος δυσμενή για το περιβάλλον[13]. Αξιοσημείωτη υπήρξε επίσης η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με τη συνταγματική υποχρέωση διαρκούς προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς[14]. Σε περιπτώσεις που η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος συνεπάγεται ουσιώδεις δεσμεύσεις για την ιδιοκτησία, έγινε δεκτό ότι με βάση το άρθρο 24 παρ. 1 και 6 Συντ. δημιουργείται απευθείας από το Σύνταγμα υποχρέωση αποζημίωσης του θιγόμενου ιδιοκτήτη από το Δημόσιο[15]. Ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα χαρακτηρίζεται εξάλλου η νομολογία του ανωτάτου ακυρωτικού δικαστηρίου που έκρινε ότι ο θεσμός της μεταφοράς του συντελεστή δόμησης δεν συνιστά επιτρεπτό τρόπο αποζημίωσης ιδιοκτητών ρυμοτομούμενων ακινήτων, αλλά μπορεί να εφαρμοστεί αποκλειστικά στην περίπτωση αποζημίωσης λόγω επιβολής ουσιωδών περιορισμών στην ιδιοκτησία για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς κατά το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ., και μάλιστα μόνο για μεταφορά σε ειδικές ζώνες που έχουν καθοριστεί με πολεοδομικά κριτήρια[16].

Τόσο το περιεχόμενο του όρου «πολιτιστικό περιβάλλον» όσο και το πεδίο προστασίας του προσεγγίστηκαν από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά τρόπο ευρύτατο. Στο προστατευόμενο πολιτιστικό περιβάλλον έχουν ενδεικτικά ενταχθεί «τα ανθρωπογενή μνημεία και τα στοιχεία που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και επιδεξιότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική, τεχνολογική κληρονομιά. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα κτίρια και οι εν γένει κατασκευές, οι οικισμοί ή τμήματά τους που κηρύσσονται διατηρητέα ή τους προσδίδεται η ιδιότητα του παραδοσιακού»[17]. Εξάλλου, έχει αναγνωριστεί η ενότητα του πολιτιστικού περιβάλλοντος με το φυσικό περιβάλλον, επί παραδείγματι ενός αρχαιολογικού χώρου με τη φυσική μορφολογία του τόπου όπου διαδραματίστηκε ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός[18]. Προέχον κριτήριο της ιστορικότητας ενός τόπου είναι η σπανιότητά του, ενώ όταν περιλαμβάνει κτίσματα αξιολογείται όχι μόνο ο χρόνος κατασκευής ή η αρχιτεκτονική τους αξία, αλλά και η διατήρηση μιας πολιτιστικής συνήθειας με τη λειτουργία τους[19].

Η ιδιαίτερη πολιτιστική αξία ενός διατηρητέου έργου κρίθηκε ότι ελέγχεται πλήρως από τον δικαστή[20]. Η συνταγματική προστασία των πολιτιστικών αγαθών συνίσταται στην υποχρέωση του κράτους να φροντίζει τόσο για τη διατήρηση, συντήρηση και πολιτιστική αξιοποίησή τους όσο και για τον αποκλεισμό κάθε υποβάθμισης, αλλοίωσης ή εξάλειψης της πολιτιστικής τους αξίας[21].

Σημαντική υπήρξε επίσης η παρέμβαση της νομολογίας στο ζήτημα της ανάγκης επιστημονικής τεκμηρίωσης των αποφάσεων της Διοίκησης που έχουν περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι «συνοπτικές» εκτιμήσεις, ύστερα από «υποτυπώδη» διερεύνηση των επιδράσεων σχεδιαζόμενων

έργων στο πολιτιστικό περιβάλλον, δεν επαρκούν για να στηρίξουν την απόφαση της Διοίκησης, προχωρώντας ακόμη και σε έλεγχο της σύνθεσης και συγκρότησης των επιστημονικών επιτροπών που εκτιμούν τις εν λόγω περιβαλλοντικές επιπτώσεις[22].

Από την προηγούμενη, συνοπτική, αναφορά στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας επιβεβαιώνεται η θέση ότι, χωρίς να δηλώνεται ρητά πως το δικαίωμα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς υπερισχύει του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, αφού κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο προς την κρατούσα αντίληψη περί τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων, η προστασία των πολιτιστικών αγαθών εμφανίζεται εν τοις πράγμασι να διαθέτει αυξημένη βαρύτητα στην ιεραρχία των συνταγματικά προστατευόμενων συμφερόντων, τείνοντας να απολαμβάνει μια *prima facie* υπεροχή κατά τη διαδικασία στάθμισης[23]. Η νομολογιακή αναγνώριση της απόλυτης δυνατότητας για επιβολή οποιασδήποτε απαγόρευσης χάριν της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος συνοδεύθηκε πάντως από την αναγνώριση του δικαιώματος αποζημίωσης του ιδιοκτήτη, ανεξαρτήτως της απαλλοτρίωσης του επίμαχου ακινήτου, εφόσον η απαγόρευση οδηγεί σε πλήρη αποδυνάμωση του δικαιώματος ιδιοκτησίας ή σε περιορισμούς που βάνουν πέρα από τα εκάστοτε επιτρεπτά όρια· και μάλιστα η αναγνώριση του δικαιώματος αποζημίωσης θεμελιώθηκε απευθείας στο Σύνταγμα[24]. Συνεπώς, επίμαχο ζήτημα δεν συνιστά πλέον η στάθμιση μεταξύ αφ' ενός του ιδιωτικού συμφέροντος για προστασία της ιδιοκτησίας και αφ' ετέρου της προστασίας του περιβάλλοντος καθεαυτήν, πρόβλημα που φαίνεται στην πράξη να έχει λυθεί *argiōri*, αλλά ο επιμερισμός του οικονομικού κόστους μεταξύ του θιγόμενου ιδιοκτήτη και του Δημοσίου[25].

III. Οι επιπτώσεις της αναθεώρησης του 2001 στη σχέση μεταξύ περιβαλλοντικής προστασίας και δικαιώματος στην ιδιοκτησία

1. Η συνταγματοποίηση του δικαιώματος στο περιβάλλον

Η συνταγματική αναθεώρηση του 2001 επέφερε σημαντικές τροποποιήσεις στο άρθρο 24 Συντ.[26]. Όσον αφορά τη διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και της περιβαλλοντικής προστασίας χρήσιμα ερμηνευτικά εργαλεία συνιστούν ιδίως η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον και της αρχής της αειφορίας.

Η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον στο άρθρο 24 παρ. 1 Συντ. είναι αξιοποιήσιμη σε δύο κατευθύνσεις: αφ' ενός στην κατοχύρωση της έννομης αντίστασης του πολίτη έναντι προσβολών που απειλούν το περιβάλλον και, αφ' ετέρου, στην παρέμβαση για την προληπτική διασφάλιση της οικολογικής ισορροπίας[27]. Στο δικαίωμα αυτό αντιστοιχεί υποχρέωση του κράτους να μην αναπτύσσει δραστηριότητες που βλάπτουν το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον και

να μην παραλείπει ενέργειες επιβεβλημένες για την περιβαλλοντική προστασία. Η πρακτική σημασία της κατοχύρωσης του ατομικού δικαιώματος στο περιβάλλον συνίσταται ιδίως στη ρητή πλέον αναγνώριση της δυνατότητας αυτενέργειας των πολιτών, είτε μεμονωμένα είτε μέσω των οικολογικών οργανώσεων[28]. Βέβαια το Συμβούλιο της Επικρατείας, χωρίς να έχει αναφερθεί άμεσα στην κατοχύρωση του εν λόγω ατομικού δικαιώματος, ωστόσο έμμεσα, κυρίως μέσω της διεύρυνσης του εννόμου συμφέροντος των ιδιωτών επί περιβαλλοντικών ζητημάτων, κατ' ουσίαν έχει ήδη εφαρμόσει εκείνες τις πτυχές του δικαιώματος που παρουσιάζουν πρακτική σημασία[29].

Ταυτόχρονα αναδεικνύεται η ενεργητική διάσταση του δικαιώματος στην περιβαλλοντική προστασία, που συνίσταται κυρίως στη συμμετοχή των ατόμων και των οργανωμένων ομάδων της κοινωνίας πολιτών στη λήψη αποφάσεων που αφορούν τη διαχείριση του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, καθώς και στη συνυφασμένη με τη συμμετοχή αυτή πρόσβαση στην πληροφόρηση, που αποτελεί προϋπόθεση για τη διαμόρφωση γνώμης και τον αυτοπροσδιορισμό της δράσης τους[30]. Συνεπώς, λαμβανομένου άλλωστε υπόψη ότι η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα αμφισβητείται πλέον έντονα, η ρητή αναφορά στο ατομικό δικαίωμα στο περιβάλλον, καθιστά επιτακτικότερη τη σύνθετη λειτουργία του επίμαχου δικαιώματος.

Ειδικότερα όσον αφορά το ζήτημα της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και τη σχέση της με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στην περιβαλλοντική προστασία παρουσιάζει αξιόλογη σημασία για τον προσδιορισμό καθεαυτών του νοήματος του πολιτιστικού περιβάλλοντος ως συνταγματικής έννοιας[31], τόσο διευρύνοντας το κανονιστικό της περιεχόμενο όσο και, πρωτίστως, ενισχύοντας την αντίληψη ότι η περιβαλλοντική προστασία δεν συνιστά αυτοσκοπό αλλά πρέπει να οριοθετείται με γνώμονα και τη θέση του ανθρώπου εντός του περιβάλλοντος. Επίσης ενισχύεται η αντίληψη που είχε ήδη διαμορφωθεί από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με την ενότητα φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και την υποχρέωση ενιαίας προστασίας τους[32].

[2. Η ρητή κατοχύρωση της αρχής της αειφορίας](#)

Σημαντική κρίνεται επίσης η ρητή κατοχύρωση της αρχής της αειφορίας στο άρθρο 24 παρ. 1 Συντ., η οποία αποτελεί κατ' αρχάς επιβεβαίωση της αναγνώρισής της με βάση το Σύνταγμα, το κοινοτικό και το διεθνές δίκαιο, την εθνική νομοθεσία και τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[33]. Η αρχή της αειφορίας δεν είναι έννοια στατική, ούτε έχει αποκλειστικά περιβαλλοντικό περιεχόμενο[34]. Η περιβαλλοντική της αφετηρία οφείλει να συναρμόζεται με τις παραμέτρους της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και την καταπολέμηση της ανεργίας,

συγκροτώντας ένα σύνθετο πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης[35]. Στόχο της αειφόρου ανάπτυξης αποτελεί να συμβαδίζουν η οικονομική μεγέθυνση, η κοινωνική συνοχή και η περιβαλλοντική προστασία. Υπό αυτό το πρίσμα, η τάση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας να ερμηνεύει ενίοτε την αρχή της αειφορίας κατά τρόπο απόλυτο, εμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις να αποκλίνει από τον σύνθετο και πολυδιάστατο χαρακτήρα της αρχής[36].

Η αρχή της αειφορίας επιτάσσει το διαρκή ανακαθορισμό των προτεραιοτήτων και των όρων πραγμάτωσής της. Η ρητή συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αειφορίας κατ' ουσίαν καθιστά επιτακτικότερη την αποσαφήνιση του περιεχομένου και των όρων εφαρμογής της, εν προκειμένω σε περιπτώσεις στάθμισης μεταξύ της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών και του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, προκειμένου να αποφευχθεί η μετατροπή της είτε σε μια υπερβολικά άκαμπτη και συντηρητική έννοια, που θα λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας κάθε αναπτυξιακού εγχειρήματος, είτε σε μια έννοια ελαστική και παραπλανητική, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τη θεμελίωση οποιασδήποτε απόφασης των οργάνων της πολιτείας[37].

Η έλλειψη ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της αειφορίας, ως αόριστης νομικής έννοιας, συνεπάγεται ότι, κατεξοχήν μετά τη ρητή αναγωγή της σε συνταγματική αρχή, η εξειδίκευση του περιεχομένου της από την περιβαλλοντική, χωροταξική και κοινωνική νομοθεσία και από την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση υπόκειται πλέον σε δικαστικό έλεγχο με ευθεία αναφορά στη νέα διάταξη του άρθρου 24 παρ. 1 εδ. β' Συντ. Ως συνταγματική αρχή, η αρχή της αειφορίας προσαρμόζει το περιεχόμενό της αναλόγως προς τις εκάστοτε νομικές και πραγματικές δυνατότητες, επιδιώκοντας όχι τον απόλυτο, αλλά τον μέγιστο εφικτό ή επιδιωκτέο βαθμό[38]. Αυτό σημαίνει ότι εμπεριέχει κατ' ουσίαν *prima facie* επιχειρήματα, τα οποία υποδεικνύουν μια συγκεκριμένη κατεύθυνση προς τον ερμηνευτή της, χωρίς να επιτάσσεται δεδομένη απόφαση.

Η αξιοποίηση της αρχής της αειφορίας στο πλαίσιο της σχέσης μεταξύ δικαιώματος της ιδιοκτησίας και προστασίας των πολιτιστικών αγαθών προϋποθέτει την ανάδειξη συγκεκριμένων δεικτών και, περαιτέρω, της μεταξύ τους συνάρτησης. Η δυναμική και πολυδιάστατη προσέγγιση της αρχής συμβάλλει κατ' αρχάς στην υπέρβαση της παραδοσιακής διάκρισης μεταξύ ανθρωποκεντρικού και οικολογικού περιβάλλοντος[39] και στη διεύρυνση της έννοιας του περιβάλλοντος κατά τρόπον ώστε να συγκλίνει προς την έννοια της ποιότητας ζωής[40]. Ο όρος αειφόρος ή βιώσιμη ανάπτυξη περιγράφει τη διαδικασία μετασχηματισμού όπου η εκμετάλλευση των πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι προσαρμογές στο θεσμικό πλαίσιο εναρμονίζονται με τις μελλοντικές και τις σημερινές ανάγκες[41]. Υπό αυτό το πρίσμα, η στρατηγική για την αειφόρο ανάπτυξη αποσκοπεί στον ισόρροπο συνδυασμό της οικονομικής

αποτελεσματικότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της περιβαλλοντικής προστασίας[42].

Το περιβάλλον ως αγαθό αντιμετωπίζεται στη σύγχρονη συζήτηση περί αειφόρου ανάπτυξης ενίοτε ως απόλυτα προστατευόμενο αγαθό, με ακραία αντίληψη την υποστήριξη της αναγκαιότητας να αντικατασταθεί το υφιστάμενο νομικό σύστημα από ένα λειτουργικό σύστημα δικαίου με πρωταρχικό σημείο αναφοράς το περιβάλλον[43]. Ωστόσο ορθότερη εμφανίζεται η άποψη ότι η περιβαλλοντική προστασία ως συνταγματικό αγαθό δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπερέχει έναντι άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων αξιών και αγαθών[44]. Η αρχή της αειφορίας είναι σκόπιμο να εξειδικεύεται λαμβανομένης υπόψη τόσο της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου όσο και του συνταγματικού σκοπού για οικονομική ανάπτυξη της χώρας[45]. Η προστασία των πολιτιστικών αγαθών και, ευρύτερα, του περιβάλλοντος δεν αποτελεί απόλυτο αγαθό, αλλά σταθμίζεται *in concreto* με τους συνταγματικούς σκοπούς της κοινωνικής προστασίας και της οικονομικής ανάπτυξης. Η στάθμιση αυτή συνιστά ασφαλώς μια διαδικασία δυναμική, κατά την οποία η διαφύλαξη των φυσικών και πολιτιστικών αγαθών τίθεται αντιμέτωπη με την ιδέα της ανθρωπογενούς παρέμβασης στη φύση.

Η αρχή της αειφορίας αποσκοπεί στην άρση των συγκρούσεων μεταξύ περισσότερων συνταγματικών αγαθών, στη σύνθεση και τη συναίρεση αντικρουόμενων συμφερόντων και αντιλήψεων[46]. Υπό αυτό το πρίσμα δεν θα ήταν ορθό να ερμηνευθεί ως προνομιακό πεδίο της περιβαλλοντικής συνιστώσας, η οποία θα κυριαρχούσε έναντι άλλων διαστάσεων και πολιτικών χωρίς ειδική και συγκεκριμένη τεκμηρίωση[47]. Ούτε όμως να θεωρηθεί ότι η περιβαλλοντική συνιστώσα αποτελεί απλώς συνοδευτικό στοιχείο των υπόλοιπων τομεακών πολιτικών[48].

Σύμφωνα με τις προηγούμενες σκέψεις η αξιοποίηση της αρχής της αειφορίας μπορεί να οδηγήσει σε υποχώρηση ή εξισορρόπηση της *a priori* ιεράρχησης της περιβαλλοντικής προστασίας ως προτιμώμενου δικαιώματος έναντι του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και, σε συνάρτηση με την αρχή της αναλογικότητας, να συμβάλλει στην πειστικότερη θεμελίωση κρίσεων που αφορούν είτε την εκάστοτε μορφή των περιορισμών της ιδιοκτησίας είτε την οικονομική αποζημίωση των θιγόμενων.

IV. Οι καινοτομίες του ν. 3028/2002 και η διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ πολιτιστικών αγαθών και δικαιώματος της ιδιοκτησίας

Με το νόμο 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» επιχειρήθηκε να εκσυγχρονιστεί η παρωχημένη νομοθεσία περί αρχαιοτήτων και γενικότερα περί πολιτιστικών αγαθών και να τυποποιηθούν σε ενιαίο νομοθετικό κείμενο οι βασικές ρυθμίσεις για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ενσωματώνοντας και συστηματοποιώντας ταυτόχρονα τις

σημαντικότερες κατευθύνσεις που είχε υιοθετήσει η σχετική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[49].

Οι κεντρικές επιλογές που διέπουν το νέο νόμο είναι πρώτον, η συστηματοποίηση και διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, την οποία είχε ήδη οριοθετήσει ενδεικτικά και κατά τρόπο ευρύτατο η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[50]· δεύτερον, η ισότιμη αντιμετώπιση των μνημείων· τρίτον, η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, που συναρμόζεται με την αρχή της αειφορίας και συνεπάγεται την αξίωση για αναβάθμιση της ποιότητας ζωής του ατόμου[51]· τέταρτον, ο εμπλουτισμός των μορφών προστασίας με την ενεργοποίηση των πολιτών και η συμπληρωματικότητα των καθηκόντων της πολιτείας και των πολιτών, με γνώμονα και το αναθεωρημένο άρθρο 24 παρ. 1 Συντ.[52]· πέμπτον, η ένταξη των μνημείων στο χώρο, που συνεπάγεται τη ρητή νομοθετική πρόβλεψη ότι στην έννοια του ακινήτου μνημείου περιλαμβάνεται και το άμεσο περιβάλλον του, όπως είχε γίνει παγίως δεκτό από τη νομολογία[53].

Ειδικότερα, όσον αφορά τη σχέση μεταξύ προστασίας πολιτιστικών αγαθών και δικαιώματος της ιδιοκτησίας οι νομοθετικές διατάξεις ρυθμίζουν μια σειρά κρίσιμων ζητημάτων. Σημαντικός κατ' αρχάς είναι ο προσδιορισμός της έννοιας του πολιτιστικού αγαθού, χωρίς να τίθεται χρονικός περιορισμός ως προς τη δυνατότητα χαρακτηρισμού ενός έργου ως μνημείου[54]. Επίσης τυποποιείται ρητά η ευθύνη του κράτους για την καταγραφή όχι μόνο των μνημείων αλλά και άυλων πολιτιστικών αγαθών[55]. Με το νέο νόμο θεσμοθετείται εξάλλου κατά τρόπο λεπτομερειακό η διαδικασία χαρακτηρισμού μνημείων, στο πλαίσιο της οποίας δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ενημέρωση του ενδιαφερόμενου πολίτη και στη δυνατότητά του να υποβάλλει αντιρρήσεις[56], με γνώμονα και την επιταγή του άρθρου 24 παρ. 1 Συντ. Τίθενται επίσης σαφείς κανόνες ως προς την ιδιοκτησία των ακινήτων μνημείων[57], ενώ ως προς το ζήτημα της διενέργειας εργασιών προστασίας των ακινήτων προβλέπονται αναλυτικά οι προϋποθέσεις και η σχετική διαδικασία, σύμφωνα και με τις κατευθύνσεις της σχετικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας[58].

Επιπλέον, ο νέος νόμος προχωρεί, με γνώμονα τις συνταγματικές αρχές της ασφάλειας δικαίου και της αναλογικότητας, στο σαφή χωρικό καθορισμό των εκτάσεων που τελούν υπό ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς, δηλαδή των αρχαιολογικών χώρων και των ιστορικών τόπων, παρέχοντας στη Διοίκηση την ευχέρεια να χρησιμοποιήσει ένα ευρύ φάσμα ρυθμίσεων ανάλογα με τον επιδιωκόμενο βαθμό προστασίας και λαμβανομένων υπόψη των συγκεκριμένων συνθηκών[59].

Ιδιαιτέρως σημαντική είναι η νομοθετική τυποποίηση των δικαιωμάτων των ιδιωτών και ειδικότερα του δικαιώματος αποζημίωσης των δικαιούχων είτε λόγω απαλλοτρίωσης είτε λόγω στέρησης της χρήσης του ακινήτου, του δικαιώματος

κάλυψης της δαπάνης για την εκτέλεση εργασιών προστασίας του, καθώς και του δικαιώματος άσκησης διοικητικής προσφυγής κατά των σχετικών διοικητικών πράξεων^[60].

Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις διαπιστώνεται ότι οι επιλογές του κοινού νομοθέτη εναρμονίζονται με τις συνταγματικές επιταγές του άρθρου 24 παρ. 1 και 6 και εν πολλοίς επιβεβαιώνουν τη σχετική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ιδίως ως προς το κρίσιμο ζήτημα της οριοθέτησης του όρου «πολιτιστικό αγαθό», καθώς και ως προς τις διαδικασίες χαρακτηρισμού των μνημείων, την ενιαία προσέγγιση φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και τη διαδικασία απαλλοτρίωσης και αποζημίωσης των θιγόμενων ιδιοκτητών λόγω στέρησης ή περιορισμού χρήσης μνημείων.

V. Συμπερασματικές σκέψεις

Η συνταγματική διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και δικαιώματος της ιδιοκτησίας, όπως αποτυπώθηκε στο Σύνταγμα του 1975, αφ' ενός διευκόλυνε την εκδήλωση ενός έντονου δικαστικού ακτιβισμού και αφ' ετέρου οδήγησε στην αποτύπωση μιας τάσης για *apriori* ιεράρχηση των επίμαχων συνταγματικών αγαθών, καταλήγοντας στην υπεροχή της περιβαλλοντικής προστασίας. Ταυτόχρονα, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας αξιοποίησε στο έπακρο τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει το άρθρο 24 Συντ., προκειμένου να καλύψει τα κενά και τις ατέλειες μιας παρωχημένης κοινής νομοθεσίας, αλλά και τις δυσλειτουργίες της περιβαλλοντικής Διοίκησης.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 2001 εμπλούτισε το οπλοστάσιο του εφαρμοστή του περιβαλλοντικού Συντάγματος με σημαντικές ρυθμίσεις, οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν στην ορθότερη και πειστικότερη θεμελίωση των νομικών του κρίσεων. Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ δικαιώματος της ιδιοκτησίας και περιβαλλοντικής προστασίας ιδιαιτέρως σημαντική υπήρξε η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον και της αρχής της αειφορίας. Οι εν λόγω ρυθμίσεις μπορούν να συνεισφέρουν στη βέλτιστη στάθμιση των συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών.

Ο νέος νόμος 3028/2002 για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς συστηματοποιεί τη διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ δικαιώματος της ιδιοκτησίας και προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος, αξιοποιώντας τόσο τις νέες συνταγματικές επιταγές όσο και τις νομολογιακές κατευθύνσεις και επιχειρώντας να ενισχύσει την ασφάλεια δικαίου και να προτείνει εργαλεία στάθμισης των συγκρουόμενων εννόμων αγαθών. Συνδυάζοντας την τυποποίηση της διοικητικής διαδικασίας ανάδειξης και προστασίας των πολιτιστικών αγαθών με την κατοχύρωση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, ο νόμος συμβάλλει ταυτόχρονα στον εκσυγχρονισμό των πολιτικών αξιοποίησης του

πολιτιστικού περιβάλλοντος.

- [1]. Για την κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος ως σύνθετου δικαιώματος βλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα. Θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, *Νόμος και Φύση* 1994, σ. 375 επ., *Γλ. Σιούτη*, Δίκαιο περιβάλλοντος. Γενικό Μέρος, Ι, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 21 επ., *Κ. Μενουδάκου*, Προστασία του περιβάλλοντος στο ελληνικό δημόσιο δίκαιο. Η συμβολή της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Νόμος και Φύση* 1997, σ. 11 επ.
- [2]. Πρόκειται ιδίως για τον κ.ν. 5351/1932 «Περί αρχαιοτήτων» και το ν. 1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης», όπως συμπληρώθηκαν και τροποποιήθηκαν. Βλ. σχετικά *Ευ. Δωρή*, Το δίκαιον των αρχαιοτήτων, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- [3]. Όπως αναφέρεται στην Εισηγητική Έκθεση του ν. 3028/2002, «το άρθρο 24 παρ. 6 του Συντάγματος 1975/1986/2001 έδωσε τη δυνατότητα στο Συμβούλιο της Επικρατείας να προχωρήσει σε ρηξικέλευθες λύσεις εντείνοντας την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η εξέλιξη όμως αυτή, όσο θετική και αν είναι, ανέδειξε την ανάγκη μιας ενιαίας και συστηματικής νομοθεσίας».
- [4]. Βλ. *Ευ. Βενιζέλου*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 79 επ., *Γ. Δρόσου*, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, Αθήνα 1997, σ. 131 επ.
- [5]. Βλ. *Δ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ'. Θεμελιώδη δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σ. 299 επ.
- [6]. Βλ. σχετικά *Μ. Δεκλερή*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως. Γενικές Αρχές, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 213 επ., *Κ. Μενουδάκου*, Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος μετά την αναθεώρηση, *NoB* 2002, σ. 45 επ.
- [7]. Πρβλ. *Δ. Τσάτσου*, Συνταγματικό Δίκαιο, όπ.π. (σημ. 5), σ. 299.
- [8]. Για την αργίοι αξιολογική ιεράρχηση των ελευθεριών βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία *Κ. Μαυριά*, Η ελευθερία του πολιτικού λόγου κατά το Σύνταγμα των Η.Π.Α., Αθήνα-Κομοτηνή 1978, σ. 59 επ., *Χ. Ανθόπουλου*, Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης, Αθήνα 2000, σ. 26 επ., που αναφέρονται στην ελευθερία της έκφρασης ως «προτιμώμενη» ελευθερία. Επίσης πρβλ. *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 102 επ.

[9]. Πρβλ. *Ευ. Βενιζέλου*, Το γενικό συμφέρον, όπ.π. (σημ. 4), σ. 80 επ., *Γ. Δρόσου*, Συνταγματικοί περιορισμοί, όπ.π. (σημ. 4), σ. 139 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

[10]. Πρβλ. *Γ. Παπαδημητρίου*, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα, όπ.π. (σημ. 1), σ. 375 επ., *Γλ. Σιούτη*, Δίκαιο περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 1), σ. 21 επ., *Κ. Μενουδάκου*, Προστασία του περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 1), σ. 11 επ., *Τ. Βιδάλη*, Πέρα από τον προστατευτισμό: Αναζητώντας μια ατομική ελευθερία στο περιβάλλον, στον τόμο: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, τ. II, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 23 επ. (24). Πρβλ. και *Γλ. Σιούτη*, Βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος, στον τόμο: *Μ. Σκούρτου/Κ. Σοφούλη (επιμ.)*, Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, Αθήνα 1995, σ. 75 επ.

[11]. Βλ. σχετικά με τη συζήτηση για τη ratio της αναθεωρητικής πρωτοβουλίας του 2001 ως προς το άρθρο 24 Συντ. *Ξ. Κοντιάδη*, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 341 επ. και τον εκεί υπομνηματισμό.

[12]. Για την κριτική προσέγγιση αυτής της νομολογίας βλ. *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86, Αθήνα-Κομοτηνή 1992, σ. 73 επ., *Κ. Μενουδάκου*, Η συνταγματική προστασία, όπ.π. (σημ. 6), σ. 46 επ.

[13]. Κλασική είναι πλέον η αρχική απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 10/1988.

[14]. Τομή στο σχετικό ζήτημα χαρακτηρίζεται η ΣτΕ 3146/1986, ΕλλΔικ 1986, σ. 1231 επ. Βλ. επίσης ΣτΕ 1517/1993, 2611/2000, ΠΕ 703/1994.

[15]. Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ (Ολ.) 1098/1987, 1517/1993, καθώς και τις παρατηρήσεις του *Πρ. Παυλόπουλου*, Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων ή δικαστικός έλεγχος της νομιμότητας του Συντάγματος; ΝοΒ 1988, σ. 25. Επίσης βλ. ΕφΑθ 5105/1994, Νόμος και Φύση 1996, σ. 543 επ., με σχόλιο *Χρ. Τζήμα*.

[16]. Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ (Ολ.) 1071/1994, 6070/1994 και τις παρατηρήσεις του *Κ. Μενουδάκου*, Η συνταγματική προστασία, όπ.π. (σημ. 6), σ. 49.

[17]. Βλ. ΣτΕ (Ολ.) 2801/1991, ΠΕ 150/1997, Νόμος και Φύση 1997, σ. 698 επ., ΣτΕ 6485/1995, Νόμος και Φύση 1996, σ. 536 επ., ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000, ΠερΔικ 2001, σ. 92 επ. Επίσης βλ. τις παρατηρήσεις του *Μ. Δεκλερής*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, όπ.π. (σημ. 6), σ. 213 επ., 579 επ.

[18]. Βλ. ΣτΕ 1474/1996, ΠΕ 301/1996, ΣτΕ 6485/1995, Νόμος και Φύση 1996, σ. 537 επ., με σχόλιο *Χ. Λιάκουρα*.

[19]. Βλ. ΣτΕ 4663/1996, Νόμος και Φύση 1997, σ. 385 επ., 2141/1999, ΠερΔικ 2001, σ. 108 επ., με σχόλιο *I. Κουφάκη*.

[20]. Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 6478/1995, με την οποία έγινε επίσης δεκτό ότι το έργο δεν αποκτά καλλιτεχνική αξία μόνο από την προέλευσή του από επιφανή αρχιτέκτονα.

[21]. Βλ. τις πρωτοπόρες αποφάσεις ΣτΕ 1364/1981 και 3146/1986 και τις παρατηρήσεις των *Αν. Τάχου*, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 132 επ. και *Α. Μανιτάκη*, Η συνταγματική προστασία των πολιτιστικών αγαθών και η ελευθερία της λατρείας με αφορμή τις χρήσεις της Ροτόντας, Νόμος και Φύση 1995, σ. 43 επ.

[22]. Βλ. ΣτΕ 1950/1999, ΠερΔικ 2000, σ. 43 επ., με σχόλιο της *Α. Καλλία-Αντωνίου*.

[23]. Βλ. σχετικά *R. Alexy*, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt a.M. 1986, σ. 309 επ.

[24]. Βλ. ΣτΕ 3146/1986, 2182/1994, Νόμος και Φύση 1995, σ. 523 επ. και τις παρατηρήσεις των *Κ. Μενουδάκου*, Προστασία του περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 1), σ. 16 επ., *I. Καράκωστα*, Περιβάλλον και Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 121 επ.

[25]. Πρβλ. τις συγκριτικές παρατηρήσεις του *Γ. Τασόπουλου*, Η προστασία του περιβάλλοντος, το πρόβλημα των περιορισμών της ιδιοκτησίας και η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, Νόμος και Φύση 1998, σ. 41 επ. Ασφαλώς σημαντική εν προκειμένω είναι επίσης η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας. Βλ. σχετικά και τις παρατηρήσεις του *I. Καράκωστα*, Περιβάλλον, όπ.π. (σημ. 24), σ. 126-127.

[26]. Βλ. επ' αυτού, αντί άλλων, *Ευ. Βενιζέλου*, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2002, σ. 182 επ., *Ε. Τροβά*, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001. Ένας αειφόρος τόπος για την πολιτεία, στον τόμο: *Δ. Τσάτσου/Ευ. Βενιζέλου/Ξ. Κοντιάδη (επιμ.)*, Το Νέο Σύνταγμα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 105 επ., *Ξ. Κοντιάδη*, Ο νέος συνταγματισμός, όπ.π. (σημ. 11), σ. 383 επ.

[27]. Πρβλ. *Τ. Βιδάλη*, Πέρα από τον προστατευτισμό, όπ.π. (σημ. 10), σ. 31-32, *Γλ. Σιούτη*, Δίκαιο περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 1), σ. 32, *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον - χωρικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, Αθήνα 2002, σ. 101 επ.

[28]. Βλ. σχετικά *Τ. Βιδάλη*, Νέα δικαιώματα στην πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος, στο: *Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.)*, Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, σ. 93 επ., ιδίως 104 επ.

[29]. Βλ. σχετικά τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του *Χ. Χρυσανθάκη*, Το έννομο συμφέρον σωματείων σε περιβαλλοντικές υποθέσεις. Παρατηρήσεις με αφορμή τις

ΣτΕ 4664/1997 και Ε.Α. ΣτΕ 108/1998, Νόμος και Φύση 1998, σ. 361 επ. Όσον αφορά την έκταση του έννομου συμφέροντος για την παροχή δικαστικής προστασίας η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας εμφανίζεται σαφώς πιο προωθημένη εκείνης του δεκ. Βλ. σχετικά *Ε. Τροβά*, Οι τομές για το περιβάλλον, ό.π. (σημ. 26), σ. 123, *Ε. Πρεβεδούρου*, Η εξουσία ασκήσεως προσφυγής ακυρώσεως κατά το άρθρο 173, 4ο εδάφιο της Συνθήκης ε.κ. σε θέματα προστασίας περιβάλλοντος, ΠερΔικ 1998, σ. 205 επ.

[30]. Βλ. σχετικά *Γλ. Σιούτη*, Το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος, στον τόμο: *Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.)*, Η διείσδυση του κοινοτικού δικαίου στην Ελλάδα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 87 επ., *Λ. Μήτρου*, Προστασία του περιβάλλοντος εναντίον της προστασίας πληροφοριών;, Νόμος και Φύση 1996, σ. 11 επ., *Μ. Ασημακοπούλου*, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης, Νόμος και Φύση 1996, σ. 275 επ., *Γ. Γεραπετρίτη*, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης: Σύγχρονες τάσεις σε Ελλάδα και Ευρώπη, ΠερΔικ 2000, σ. 172 επ.

[31]. Βλ. *Ε. Τροβά*, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001, ό.π. (σημ. 26), σ. 122.

[32]. Βλ. σχετικά ανωτέρω, υπό II 2.

[33]. Πρβλ. *Αν. Τάχου*, Η περιφρόνηση του Συντάγματος. Η περίπτωση της μη προστασίας του περιβάλλοντος, Νόμος και Φύση 1998, σ. 286 επ., όπου η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης χαρακτηρίζεται ως «συνολική γενική αρχή του δικαίου». Για τη νομολογία αυτή βλ. *Μ. Δεκλερή*, Το Δίκαιο της Βιώσιμης Αναπτύξεως, ό.π. (σημ. 6), σ. 297 επ., *Κ. Μενουδάκου*, Προστασία του περιβάλλοντος, ό.π. (σημ. 1), σ. 12 επ.

[34]. Βλ. *Γ. Κρεμλή*, Η ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος. Το κοινοτικό κεκτημένο, Νόμος και Φύση 1998, σ. 553 επ., *Γλ. Σιούτη*, Βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία του περιβάλλοντος, ό.π. (σημ. 30), σ. 75 επ., *Μ. Χαϊνταρλή*, Αειφόρος ανάπτυξη και δίκαιο, ΠερΔικ 2001, σ. 520 επ., *Τ. Νικολόπουλου*, Ο μύθος της αειφόρου ανάπτυξης, Ο Δαίμων της Οικολογίας 5/2001, σ. 16.

[35]. Πρβλ. *Γ. Κρεμλή*, Η ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος, ό.π. (σημ. 34), σ. 558 επ., *D. Pieters*, Social Security and Sustainable Development, στο: *του ιδίου (επιμ.)*, Social Protection of the Next Generation in Europe, The Hague/London/Boston 1998, σ. 73 επ.

[36]. Αυτή η τάση αποτυπώνεται στην άποψη ότι «έργα και κάθε είδους δραστηριότητες που δεν σέβονται την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι απαγορευμένες. Πρόκειται δε για απαγόρευση απόλυτη, χωρίς να υπάρχει στάδιο αξιολόγησης και στάθμισης της χρησιμότητας ορισμένης δραστηριότητας». Βλ. *Κ.*

Μενουδάκου, Προστασία του περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 1), σ. 12. Βλ. επίσης Μ. Δεκλερής, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, όπ.π. (σημ. 6), σ. 297 επ.

[37]. Πρβλ. Γ. Καυκαλά, Βιώσιμη Ανάπτυξη: μια διεθνώς ανοιχτή συζήτηση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2000, σ. 513 επ.

[38]. Βλ. για το είδος της δικαιοκτικής δέσμευσης που παράγουν οι συνταγματικές αρχές R. Alexy, Zum Begriff des Rechtsprinzips, Rechtstheorie Beiheft 1, Berlin 1979, σ. 79 επ., R. Dworkin, Bürgerrechte erst genommen (γερμ. μτφρ. U. Wolf), Frankfurt a.M. 1990, σ. 19 επ.

[39]. Πρβλ. Γ. Δελλή, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 29 επ.

[40]. Βλ. Χ. Κοκκώση, Πολιτική περιβάλλοντος, στον τόμο: Π. Γετίμη/Δ. Γράβαρη (επιμ.), Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική, Η σύγχρονη προβληματική, Αθήνα 1993, σ. 361 επ.

[41]. Βλ. World Commission on Environment and Development, Our Common Future, Oxford 1987, σ. 19 επ.

[42]. Πρβλ. Χ. Κοκκώση/Π. Τσάρτα, Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον, Αθήνα 2001, σ. 136 επ., R. Buchholz, Principles of Environmental Management, London 1998, σ. 39 επ.

[43]. Για τη συζήτηση σχετικά με την έννοια του περιβάλλοντος στη σύγχρονη νομική θεωρία βλ., αντί άλλων, Γ. Δελλή, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, όπ.π. (σημ. 39), σ. 27 επ.

[44]. Βλ., αντί άλλων, G. Winter, European Environmental Law: a comparative perspective, Aldershot 1996, R. Seerden/M. A. Heldeweg, Comparative Environmental Law in Europe: an introduction to public environmental law, Antwerpen 1996, passim.

[45]. Στην κατεύθυνση της πολυδιάστατης προσέγγισης της αρχής της αειφορίας υπό το πρίσμα τόσο του άρθρου 24 Συντ. όσο και των άρθρων 106 Συντ. και 22 παρ. 1 Συντ. εμφανίζονται να θεμελιώνονται αρκετές σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Ενδεικτικές οι αποφάσεις ΣτΕ (Ολ.) 2300/1997, που αφορούσε την ταπείνωση του λόφου Ζαγάρι με ευρήματα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (βλ. σχετικά σχόλιο Ε. Σταυρουλάκη, Νόμος και Φύση 1998, σ. 175 επ., Ε. Τροβά, Αχελώος: Ο Θεός ποταμός [Σκέψεις με αφορμή την ΣτΕ Ολ. 3478/2000], ΠερΔικ 2001, σ. 43 επ.) και ΣτΕ (Ολ.) 2939/2000, που αφορούσε την ηλεκτροδότηση νήσων (βλ. σχόλιο Απ. Παπακωνσταντίνου, ΤοΣ 2001, σ. 508 επ.).

[46]. Πρβλ. *Μ. Χαϊνταρλή*, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και δίκαιο, Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, σ. 523, όπου επιχειρείται η ανίχνευση κοινών χαρακτηριστικών της αρχής της αειφορίας και της αρχής της αναλογικότητας.

[47]. Βλ. επ' αυτού *Γ. Καυκαλά*, Βιώσιμη ανάπτυξη, όπ.π. (σημ. 37), σ. 519 επ., όπου εύστοχα υποστηρίζεται ότι η σφαιρική διαμόρφωση μιας πολιτικής, όπου η βιώσιμη ανάπτυξη «αποτελεί τον κοινό τόπο-πλαίσιο για την ολοκλήρωση των τομεακών πολιτικών, προστατεύει από αυτόν τον κίνδυνο». Βλ. επίσης *Θ. Βαλατσού*, Η αειφόρος ανάπτυξη σήμερα, ΠερΔικ 2001, σ. 216 επ.

[48]. Βλ. *Γ. Καυκαλά*, Βιώσιμη ανάπτυξη, όπ.π., (σημ. 37), σ. 519.

[49]. Βλ. σχετικά και την Εισηγητική Έκθεση του ν. 3028/2002.

[50]. Βλ. ανωτέρω, υπό II 2.

[51]. Βλ. ανωτέρω, υπό III 2.

[52]. Βλ. ανωτέρω, υπό III 1.

[53]. Βλ. ανωτέρω, υπό II 2.

[54]. Βλ. άρθρα 1 έως 3 του ν. 3028/2002.

[55]. Βλ. άρθρα 4 και 5 του ν. 3028/2002.

[56]. Βλ. άρθρο 6 του ν. 3028/2002.

[57]. Βλ. άρθρα 7 επ. του ν. 3028/2002.

[58]. Βλ. άρθρα 40 έως 42 του ν. 3028/2002. Ενδεικτικά από τη σχετική νομολογία βλ. ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000, ΠερΔικ 2001, σ. 92, που αφορά τις προϋποθέσεις μετακίνησης ή μεταφοράς ακινήτων μνημείων.

[59]. Βλ. άρθρα 12 έως 17 του ν. 3028/2002. Επίσης τις παρατηρήσεις του *Μ. Αναστασόπουλου*, Ο νέος νόμος για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς, ΠερΔικ 2002, σ. 684 επ.

[60]. Βλ. άρθρα 9 έως 13 και 18-19 του νόμου 3028/2002. Επίσης *Χ. Χρυσανθάκη*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της διοικητικής διαδικασίας (μελέτη υπό δημοσίευση) 2003.